

УДК: 349.6:63

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.2.5>

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

Толкаченко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
ОНУ імені І.І. Мечникова
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3144-5286>
e-mail: alena.tolkachenko@gmail.com

Толкаченко О.В. Забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві.

В статті розглянуто позицію Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН щодо підтримки виходу сільського господарства на рівень екологічно безпечного сталого розвитку. Це є вельми актуальним, у зв'язку з тим, що на даному етапі розвитку цивілізації спостерігається збільшення споживання природних ресурсів, що приводить до екологічного навантаження на сільськогосподарські системи і, як наслідок, виникають різного роду проблеми щодо забезпечення екологічної та продовольчої безпеки, вирішення яких потребує комплексного підходу.

В статті досліджено за якими напрямками здійснюється правове регулювання забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві і проаналізовано чинне законодавство за наступними критеріями: забезпечення екологічної безпеки в ході використання окремих природних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: землі, води, атмосферного повітря тощо; забезпечення екологічної безпеки в процесі застосування допоміжних засобів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: агрохімікатів, пестицидів тощо. Наступні групи: забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності та забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства, буде детально проаналізовано в подальших наукових роботах. Варто зазначити, що в кожній виділеній групі можливий внутрішній розподіл за окремими ознаками. Приділено особливу увагу питанням щодо правового регулювання забезпечення екологічної безпеки в процесі використання землі, адже вона є основним засобом сільськогосподарського виробництва.

В роботі окрема увага приділена аналізу законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в процесі використання пестицидів і агрохімікатів при здійсненні сільськогосподарської діяльності, оскільки екологічна і продовольча безпека напряму залежить від їх застосування. Зазначено, що деякі положення є спірними, не мають конкретних вимог щодо забезпечення екологічної безпеки і не відповідають сучасним вимогам сталого розвитку сільського господарства.

Розглянуто поняття сталого сільського господарства та запропоновано екологічно безпечні, природні методи підвищення врожайності і боротьби зі шкідниками. Зазначено, що для розвитку сталого сільського господарства всі вказані методи повинні знайти своє відображення в екологічній політиці держави і, згодом, в законодавстві.

Ключові слова: забезпечення екологічної безпеки, екологічна безпека, продовольча безпека, екологічна політика, сільськогосподарська діяльність, сільське господарство, стале сільське господарство.

Tolkachenko O.V. Ensuring environmental security in agriculture.

The article examines the position of the food and agricultural organization of the United Nations regarding support for agriculture to reach the level of environmentally safe sustainable development. It is very relevant, due to the fact that at this stage of the development of civilization, there is an increase in the consumption of natural resources, which leads to an ecological burden on agricultural systems and, as a result, various problems in the provision of ecological and food security arise, the solution of them requires a comprehensive approach.

The article examines in which directions the legal regulation of environmental security in agriculture is carried out and analyzes the current legislation according to the following criteria: ensuring environmental security during the use of certain natural resources in the implementation of agricultural activities: land, water, atmospheric air, etc.; ensuring environmental security in the process of using auxiliary means in the implementation of agricultural activities: agrochemicals, pesticides, etc. The following groups: ensuring environmental security in the process of using machinery, technologies, equipment, the latest developments, etc. in the implementation of agricultural activities and ensuring environmental security in the disposal of agricultural waste, will be analyzed in detail in further scientific works. It is worth noting that in each selected group internal division is possible according to individual characteristics. Special attention is paid to the legal regulation of environmental security in the process of land use, because it is the main means of agricultural production.

In the work, special attention is paid to the analysis of the legislation on ensuring environmental security in the process of using pesticides and agrochemicals in the implementation of agricultural activities, since environmental and food security directly depends on their use. It is noted that some provisions are controversial, do not have specific requirements for ensuring environmental security and do not meet the modern requirements of sustainable development of agriculture.

The concept of sustainable agriculture is considered and ecologically safe, natural methods of increasing productivity and pest control are proposed. It is noted that for the development of sustainable agriculture, all the specified methods should be reflected in the environmental policy of the state and, subsequently, in the legislation.

Key words: ensuring environmental security, ecological security, food security, agricultural activity, agriculture, sustainable agriculture, environmental policy.

Постановка проблеми. Протягом останніх років міжнародна спільнота приділяє велику увагу охороні довкілля на світовому та регіональному рівнях, пошуку альтернативних джерел енергії і новітніх технологій, забезпечення сталого розвитку в різних галузях господарства. Однак це не знімає питання щодо чисельних екологічних проблем, які існують на сьогоднішній день. А з огляду на війну, розв'язану РФ, екологічна ситуація на території нашої країни є катастрофічною. Для вирішення існуючих проблем національна екологічна політика повинна здійснити перехід на ідеологію і засади сталого (збалансованого чи екологічно безпечного) розвитку. Саме тому актуальним є аналіз законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки за різними напрямками в процесі здійснення сільськогосподарської діяльності та з точки зору сталого сільського господарства.

Стан опрацювання. Дослідженням питання забезпечення екологічної безпеки, як загального поняття, в різні роки займалися такі вчені як Андрейцев В.І., Балюк Г.І. та інші. Стосовно питань забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності варто виділити М.В. Краснову та Н.В. Барбашову. Аналіз економіко-правового механізму забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції здійснив в своїй монографії Романко С.М.

Мета статті полягає у дослідженні питань розвитку сталого сільського господарства та аналізу національного законодавства щодо забезпечення екологічної безпеки в ході здійснення сільськогосподарської діяльності за окремими напрямками.

Вклад основного матеріалу. Вперше поняття «сталий розвиток» був запропонований у 1980 році в доповіді, яку підготував Міжнародний союз охорони природи і природних ресурсів. В ній мова йшла про розвиток, який представляє собою модифікацію біосфери та використання людських, фінансових, відтворених і невідтворених природних ресурсів для задоволення потреб людини. Однак більш активне використання цей термін набув після публікації доповіді комісії ООН з навколишнього середовища і розвитку в 1987 році. Він стабільно увійшов до лексики екологів, економістів, управлінців тощо. Але незважаючи на таку популярність серед наукових, державних, політичних і громадських кіл в усьому світі, загальноприйнятого визначення цей термін не має. Це обумовлено, насамперед, інтегральним і міждисциплінарним характером цього поняття. Проте нам цікавий саме екологічний аспект поняття сталого розвитку, який, на наш погляд, передбачає по-перше, забезпечення екологічної безпеки в промисловості і сільському господарстві та оптимізацію антропогенної діяльності щодо окремих природних ресурсів і довкілля в цілому.

Незважаючи на важливість розуміння терміну «екологічна безпека», він не висвітлюється належним чином в національних законодавчих актах, хоча в наукових роботах є певні розробки з цього приводу.

Поняття екологічної безпеки є доволі широким і в науковій літературі інтерпретується по-різному: від охорони природного середовища до існування людства, включаючи задоволення потреб людини в довгостроковій перспективі та забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від потенційних і реальних загроз.

Спираючись на національне законодавство, можна констатувати, що одним з напрямів державної політики у сфері національної безпеки є забезпечення екологічної безпеки [1, ст. 3, п. 4]. Визначення екологічної безпеки міститься у статті 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», згідно з якою «екологічна безпека є такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Екологічна безпека гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів. Діяльність фізичних та юридичних осіб, що завдає шкоди навколишньому природному середовищу, може бути припинена за рішенням суду» [2, ст. 50]. Тобто як напрям державної політики, він поєднує політичні, юридичні, екологічні, економічні, технічні, організаційні, соціальні, медичні та інші заходи, які направлені на забезпечення безпеки життя і здоров'ю людини, підтримку рівноваги екосистем, зменшення антропогенного навантаження на довкілля та сталий розвиток нашої держави.

Забезпечення екологічної безпеки в процесі здійснення виробничої діяльності, зокрема, сільськогосподарської, на сьогодні, взагалі, є питанням доволі актуальним. Це, в першу чергу, пов'язано з тим, що Україна є аграрною країною і екологічно безпечною повинна бути не тільки кінцева сільськогосподарська продукція, а і засоби сільськогосподарського виробництва: земля, вода, посівний матеріал, добрива тощо. Більш того, коли мова йдеться про сталий розвиток, то наслідки негативного впливу сільськогосподарської діяльності на довкілля повинні бути мінімізовані і створенні умови для подальшого здійснення і розвитку екологічно безпечного сталого сільськогосподарського виробництва.

Зрозуміло, що зі збільшенням споживання ресурсів, зростає екологічне навантаження на сільськогосподарські системи, що стає актуальною проблемою, вирішення якої потребує комплексного підходу.

Позицію забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві, оптимізацію антропогенної діяльності підтримують окремі установи ООН. Зокрема, ФАО (продовольча та сільськогосподарська організація ООН) пропонує вихід на рівень екологічно безпечного сталого розвитку шляхом впровадження такого управління аграрним сектором, при якому забезпечення задоволення усіх потреб сучасних і майбутніх поколінь здійснюється за дотриманням певних вимог:

- темпи і споживання природно-ресурсного потенціалу не повинні перевищувати природні умови самовідновлення екологічних систем;
- зменшення обсягів відходів аграрного сектору за рахунок переробки і екологічно безпечної утилізації;
- здійснення сільськогосподарської діяльності не тільки за умови економічної вигоди, а і враховуючи соціальні та екологічні інтереси;
- тощо.

Цей перелік може бути продовжено з огляду на появу такого поняття як «стале сільське господарство» і через призму його розуміння. Хоча в деяких джерелах наголошується на тому, що цей термін виник ще в 80-х роках, але більш актуальним він став саме з початком ери сталого розвитку. Це не випадково, адже аграрний сектор є базою для деяких видів промисловості (наприклад, текстильної), продовольчою базою (продукти харчування для людини та корми для тварин), де головним засобом виробництва є земля, і саме він тісно пов'язаний з довкіллям.

На наш погляд, стале сільське господарство має у короткостроковій і довгостроковій перспективі оптимізувати антропогенне навантаження на земельні ресурси, налагодити процес переходу до використання відновлювальних джерел в сільськогосподарській діяльності, запобігти, а в деяких випадках, і усунути забруднення навколишнього середовища в процесі її здійснення, зберегти родючість ґрунтів тощо.

Тобто процес забезпечення екологічної безпеки в ході здійснення сільськогосподарської діяльності є багатограним і правове регулювання щодо нього потрібно вести за різними напрямками, які пропонується виокремити наступним чином:

- забезпечення екологічної безпеки в ході використання окремих природних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: землі, води, атмосферного повітря тощо;

- забезпечення екологічної безпеки в процесі застосування допоміжних засобів при здійсненні сільськогосподарської діяльності: агрохімікатів, пестицидів тощо;
- забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо;
- забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства.

Треба зазначити, що цей перелік можна продовжити і кожен приведений вище пункт можна також поділити за внутрішніми ознаками.

У зв'язку з тим, що земля є основним засобом сільськогосподарського виробництва, саме забезпечення екологічної безпеки в процесі використання цього ресурсу є надважливим. Варто відмітити, що це стосується охорони і використання ґрунтів; використання землі для розміщення сільськогосподарської техніки, різного роду будівель тощо; розміщення, утилізації, переробки відходів та інше під час здійснення сільськогосподарської діяльності.

Нормативно-правову базу в цій сфері становлять Земельний кодекс України, Закони України «Про охорону земель», «Про меліорацію земель», наказ Державного комітету по земельних ресурсах України «Про затвердження переліку особливо цінних груп ґрунтів» тощо.

Так, Земельний кодекс України закріплює норму про те, що «земельне законодавство базується на принципі пріоритету вимог екологічної безпеки» [3, ст. 5, п. «д»], а закон України «Про охорону земель» дає визначення, що «охорона ґрунтів - система правових, організаційних, технологічних та інших заходів, спрямованих на збереження і відтворення родючості та цілісності ґрунтів, їх захист від деградації, ведення сільськогосподарського виробництва з дотриманням ґрунтозахисних технологій та забезпеченням екологічної безпеки довкілля» [4, ст. 1]. Виходячи з цих норм, можна сказати, що земельне законодавство закріплює певні вимоги щодо забезпечення екологічної безпеки. Проте виникає питання, що мав на увазі законодавець, під «забезпеченням екологічної безпеки довкілля» в ході проведення охоронних заходів щодо ґрунтів при здійсненні сільськогосподарської діяльності? Чи можна під цим розуміти, наприклад, вимогу щодо запобігання забрудненню ґрунтів у процесі використання сільськогосподарської техніки, при будівництві сільськогосподарських споруд або тваринних комплексів? Чи може застосовуватися ця теза по відношенню до здійснення діяльності виробника сільськогосподарської продукції, мається на увазі діяльність сільськогосподарських кооперативів тощо?

Не можна не зазначити, що значною мірою якісний стан земель залежить від меліоративних заходів. Їх метою є «регулювання водного, теплового, повітряного і поживного режиму ґрунтів, збереження і підвищення їх родючості та формування екологічно збалансованої раціональної структури угідь» [5, ст. 1]. Слід зазначити, що цей напрям також пов'язано із забезпеченням екологічної безпеки в сільському господарстві, що зазначено в преамбулі закону України «Про меліорацію земель» [5]. Більш того, цей закон містить Розділ IX, який присвячений вимогам щодо «забезпечення екологічної безпеки під час будівництва (експлуатації) меліоративних систем» [5], де закріплюються «загальні екологічні вимоги до меліорації земель» [5, ст. 30] та «екологічні вимоги до проектування, будівництва (реконструкції) і експлуатації меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної інфраструктури» [5, ст. 31], що є позитивним моментом національного законодавства.

Треба зазначити, що для потреб сільського господарства та внаслідок здійснення цього виду діяльності використовується велика кількість природних ресурсів. Друге місце після земельних ресурсів по використанню в сільськогосподарському виробництві належить водним ресурсам: в меліорації, для потреб тваринництва, для рибальства, для вирощування окремих рослинних ресурсів (наприклад, рису), скидання стічних вод тощо. Всі ці напрями діяльності можуть бути небезпечними для довкілля і повинні детально регламентуватися.

Провідним законодавчим актом, який містить норми щодо забезпечення екологічної безпеки водокористування та регулює охорону водних ресурсів при здійсненні сільськогосподарської діяльності є Водний кодекс. Згідно цього нормативно-правового акту використання водних ресурсів в сільському господарстві здійснюється на підставі загального і спеціального природокористування [6, ст. 65]. Саме Водним кодексом передбачено нормування та встановлення лімітів водокористування, обмеження сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах, вимоги щодо запобігання забрудненню водних ресурсів, підтопленню і засоленню земель тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності. Також Водний кодекс закріплює спеціальні норми щодо здійснення сільськогосподарської діяльності у водоохоронних зонах. Так, згідно ст. 87 в цих

зонах забороняється використання пестицидів і агрохімікатів [6, ст. 87] тощо. Законодавством передбачено запровадження технологій, результатом яких буде зменшення негативного впливу на води, заощадження води у процесі сільськогосподарського виробництва [6, ст.ст. 29, 81], встановлення порядку створення штучних водойм та таке інше.

Не можна не вказати на той факт, що сільськогосподарська діяльність чинить значний вплив на атмосферне повітря. Закон «Про охорону атмосферного повітря» спрямований на встановлення вимог щодо нормування «викидів стаціонарними джерелами» [7, ст. 7], наприклад тваринницькими фермами; нормування «гранично допустимого впливу фізичного та біологічного факторів стаціонарних джерел» [7, ст. 8], наприклад, тваринницькі ферми зі стійким запахом або шумні сільськогосподарські виробництва тощо; здійснення діяльності, яка «спрямована на штучні зміни стану атмосфери та атмосферних явищ» [8, ст. 16], наприклад, виклик дощу, розстріл із гармат хмар тощо.

Окремо потрібно звернути увагу на використання агрохімікатів і пестицидів при здійсненні сільськогосподарської діяльності, адже екологічна і продовольча безпека напряму залежить від їх застосування. На сучасному етапі сільськогосподарське виробництво не можливо без хімізації, мета якої є зростання врожайності та боротьба зі шкідниками. Проте саме цей процес дуже часто приводить до негативних наслідків, таких як заподіяння шкоди здоров'ю людини, тваринному і рослинному світу, земельним і водним ресурсам і, взагалі, навколишньому середовищу. І навіть при правильному їх використанні спостерігається більше негативних наслідків, аніж користі.

Нормативну базу правового регулювання щодо цього напряму становлять Закони України: «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про пестициди і агрохімікати», «Про карантин рослин», «Про захист рослин», постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державного обліку наявності та використання пестицидів і агрохімікатів», «Про затвердження Порядку забезпечення органів, що здійснюють державний контроль за застосуванням пестицидів і агрохімікатів, стандартними зразками пестицидів і агрохімікатів, методиками визначення їх залишкових кількостей» тощо.

Хоча згідно статті 3 Закону України «Про пестициди і агрохімікати» «основними принципами державної політики у сфері діяльності, пов'язаної з пестицидами і агрохімікатами, є:

- пріоритетність збереження здоров'я людини і охорони навколишнього природного середовища по відношенню до економічного ефекту від застосування пестицидів і агрохімікатів;
- обґрунтованість їх застосування;
- мінімізація використання пестицидів за рахунок впровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин;
- безпечність для здоров'я людини та навколишнього природного середовища під час їх виробництва, транспортування, зберігання, випробування і застосування за умови дотримання вимог, встановлених санітарними нормами та іншими нормативно-правовими актами» [8, ст. 3], постають певні питання щодо формулювання цих принципів і виникають певні роздуми щодо розвитку цих положень.

Стосовно першого принципу, то, на наш погляд, пріоритетність, про яку йдеться мова, – це першочерговість, а не безумовність збереження здоров'я і довкілля при застосуванні пестицидів і агрохімікатів. Проте саме життя і здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю і їх збереження має безумовний характер.

По-друге, безпечність матеріалів і речовин, які використовуються в сільському господарстві, встановлюються санітарними нормами [8, ст. 3], які були прийняті в 2001 році [9]. Проте з плином часу, змінюється якість довкілля, кліматичні умови і, як наслідок, або результату застосування хімікатів немає, або він не такий, як передбачалося. Отже вищезазначений документ, на наш погляд, потребує перегляду. Варто зазначити, що це питання є досить цікавим і актуальним, тому потребує додаткового дослідження.

По-третє, щодо «мінімізації використання пестицидів за рахунок впровадження біологічного землеробства та інших екологічно безпечних, нехімічних методів захисту рослин» [8, ст. 3], то цей принцип, на наш погляд, є вельми наближеним до розуміння сталого сільського господарства, де використовують екологічно безпечні, природні методи підвищення врожайності і боротьби зі шкідниками. Наприклад, метод сівозміни допомагає насичувати ґрунт азотом за рахунок азотофіксуючих рослин, боротися з ворогами і шкідниками рослинності, знижувати рівень виснаження ґрунту тощо. Техніка використання покривних культур сприяє накопиченню органіки, що знижує

потребу в добривах, боротьбі з бур'янами, збереженню вологи і підтримки популяцій запилювачів. Інноваційний метод крапельного поливу зберігає в середньому 30 % водних ресурсів, а під біологічними заходами боротьби зі шкідниками мають на увазі використання хижих видів комах або окремих видів свійських птахів. Існують й інші методи сталого сільського господарства, такі як: сумісне вирощування культур, мульчування, використання біопалива тощо, застосування яких є екологічно безпечним та гарантує не тільки збереження довкілля, а й продовольчу безпеку. Проте слід зазначити, що для розвитку сталого сільського господарства всі вказані методи повинні знайти своє відображення в екологічній політиці держави і, згодом, в законодавстві.

Наступні групи щодо забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві, які були виокремлені в ході дослідження: забезпечення екологічної безпеки в процесі використання техніки, технологій, обладнання, новітніх розробок тощо при здійсненні сільськогосподарської діяльності та забезпечення екологічної безпеки при утилізації відходів сільського господарства, буде детально проаналізовано в подальших наукових роботах.

Висновки. Забезпечення екологічної безпеки в сільському господарстві вимагає комплексного підходу, що включає використання сучасних технологій, детальне правове регулювання та перехід до стійких методів господарювання, тобто перехід до сталого сільського господарства. На сьогоднішній день правове регулювання щодо забезпечення екологічної безпеки в ході сільськогосподарської діяльності здійснюється за різними напрямками. Це відображається в окремих актах національного законодавства. Проте деякі положення цих актів є спірними, не містять конкретних норм щодо забезпечення екологічної безпеки і не відповідають сучасним вимогам сталого розвитку сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19?>
2. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року № 1264-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#top>.
3. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
4. Про охорону земель: Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text>.
5. Про меліорацію земель: Закон України від 14 січня 2000 р. № 1389-XIV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1389-14#Text>.
6. Водний кодекс: Закон України від 06 червня 1995 р. № 213/95-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
7. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 р. № 2707-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>.
8. Про пестициди і агрохімікати: Закон України від 02 березня 1995 р. № 86/95-ВР / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86/95-%D0%B2%D1%80#Text>.
9. Допустимі дози, концентрації, кількості та рівні вмісту пестицидів у сільськогосподарській сировині, харчових продуктах, повітрі робочої зони, атмосферному повітрі, воді водоймищ, ґрунті: Державні санітарні правила та норми ДСанПіН 8.8.1.2.3.4-000-2001 від 20 вересня 2002 р. № v0137588-01 / Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0137588-01#Text>.